

ԲՈՒՀԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՄԲԱՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԾՅՈՒՆԻԿԻԱՆ Զ. Ա. ՈՒ ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿԻ ԿԵՍԻՃ ՄԻՆՉԵՎ ՈՒ ԴԱՐԸ

Պատմամշակութային ակնարկ

Դասախոսության կառույցը

1. Բնակլիմայական պայմաններն ու բնակչությունը
2. Հնագույն ազգաբնակչությունը
3. Պատմության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրները
4. Փյունիկիայի քաղաքները. պատմությունը և ընկերային կառույցը
5. Առևտրի և ծովագնացության ծաղկումը
6. Փյունիկյան մեծ գաղութացումը
7. Փյունիկիայի մշակույթը
8. Ամփոփում

Նախատեսվում է անցնել առաջարկված ծրագրի առանձին ենթակետերի լուսաբանմանը՝ մեկնարկելով դասախոսության **հիմնախնդրային** բնույթից: Օգտագործել նախապես պատրաստված դիդակտիկ նյութերը. Փյունիկիայի աշխարհագրական, հնագույն քաղաք-պետությունների քարտեզները, ինչպես նաև սահիկներ (սլայդներ)՝ աստվածների, քաղաքական-մշակութային գործիչների, փյունիկյան նավերի պատկերներով:

Դասախոսության սկզբում հարկ է հատկանշել փյունիկյան քաղաքակրթության բացառիկ դերը Միջերկրածովյան ավազանի հնագույն պատմության մեջ՝ տնտեսություն, քաղաքականություն, մշակույթ, կրոն: Դրանով է պայմանավորված նրա նկատմամբ ինչպես հին, այնպես էլ արդի հետազոտողների հետաքրքրությունը:

1. Բնակլիմայական պայմանները

Փյունիկյան քաղաքակրթությունը կազմավորվել է Միջերկրածովքի և Լիբանանի լեռնաշղթայի միջև ընկած հողային նեղ ափամերձ գոտում: Այստեղ հատվում էին Հին աշխարհի քաղաքակրթական-մշակութային հոսանքները:

Փյունիկիայի առանձնահատկություններից մեկը հարթավայրերի և հովիտների սակավությունն էր: Նշանավոր են Շարոնի, Ակրայի, Սիդոնի, Բեյրութի և Մարաթուսի հովիտները: Ամենաընդարձակ հովիտը Մարաթուսն է: Աստ հոսում է Էյլութերուսի գետակը, որը ծով է թափվում Ակրայից քիչ հեռու: Բավական ջրառատ է անգամ ամռանը, իսկ անձրևային օրերին վերածվում է հաղորդակցության համար լուրջ խոչընդոտի:

Բազմաթիվ գետեր ու գետակներ սկիզբ են առնում «սպիտակ» Լիբանանի ձյուններից: Ձնհալքի ջրերը, ներծծվելով կավճային հանքաշերտի մեջ, արտահոսում են լեռնագոտու միջնամասում՝ ոռոգելով Փյունիկիան և ապահովելով նրա արգասաբերությունը: Այս առումով Փյունիկիան կարելի է համարել գետերի և լեռնաշղթաների «պարզև»:

Հաղորդակցական գլխավոր միջոցը ծովն էր, որը, սակայն, ևս չի նպաստել միավորմանը: Ընդհակառակը, նրա բարիքներից օգտվելու պահանջարկը մղել է մրցակցության և տարանջատել է բնակչությանը: Այդ է պատճառը, որ այստեղ այդպես էլ չկազմավորվեց կենտրոնացած ուժեղ պետություն:

2. Հնագույն ազգաբնակչությունը

Էթնիկ առումով Փյունիկիան բարդ համախումբ էր: Ըստ երևույթին՝ նեոլիթի ուշ շրջանում՝ Ք. ա. V հազարամյակում, այս տարածաշրջանում տեղի են ունենում կարևորագույն փոփոխություններ, երբ հայտնվում են նոր ցեղեր: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ Փյունիկիայի վաղ բնակիչները սեմական ծագումի չեն եղել: Սեմերի հայտնվելուն զուգահեռ տեղաբնիկները մղվել են Լիբանանի լեռնային շրջանները: Գործընթացի առաջին հետևանքները տեսանելի են եղել արդեն Ք. ա. III հազարամյակի վերջերին: Տեղացիների, արևմտասեմական ցեղերի, իսկ ապա նաև «ծովի ժողովրդի» միախառնումից Ք. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին ձևավորվել են փյունիկացիները:

«Փյունիկացի», «Փյունիկա» անվանումները գալիս են եգիպտական միջավայրից՝ «**փենեխ**» ածականից, որը նշանակում էր «կարմրագույն», «թխագույն»: Իրենք՝ փյունիկացիներն իրենց ծագումը կա-

պում էին Բաալ աստծո որդի Քնայի հետ: Այստեղից էլ՝ Քինաանա կամ Քանան, որով երկիրը հայտնի է Աստվածաշնչում:

Գիտակցելով իրենց էթնիկ, մշակութային և լեզվական ընդհանրությունները՝ այրուամենայնիվ, նրանք իրենց համարում էին նախ և առաջ այս կամ այն քաղաքի բնակիչներ՝ սիդոնցիներ, տյուրոսցիներ, կարթագենցիներ և այլն:

3. Պատմության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրները

Դրանք պայմանականորեն բաժանվում են երկու հիմնական խմբերի՝ ոչ գրավոր և գրավոր սկզբնաղբյուրների: Ի տարբերություն գրավոր հուշարձանների, որոնք շատ հազվադեպ են Փյունիկիայի տարածքում, ոչ գրավոր սկզբնաղբյուրների թիվը համեմատաբար մեծ է:

Գրավոր հուշարձանները հիմնականում կարճ ընծայականներ, շինարարական կամ հմայախոսական արձանագրություններ են, ինչպես նաև խեցիների վրա արված գրառումներ: Բոլոր այդ տեքստերը կազմված են փյունիկյան գծային գրերով. դրանցում բացակայում են ձայնավորները:

Անկասկած է՝ փյունիկացիներն ունեցել են բազմաքանակ գրական և հատկապես գործնական (առևտրական) գրառումներ ու գրականություն: Սակայն, ինչպես ենթադրում են հետազոտողները, դրանք գրառվել են անկայուն նյութերի վրա և երկար կյանք չեն ունեցել: Ուստի պատահական չէ, որ մինչ XIX դար Փյունիկիայի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներ համարվում էին միայն Սուրբ Գիրքը և անտիկ սկզբնաղբյուրները: Դրանց հետագայում հավելվել են և՛ եգիպտական, և՛ խեթական, և՛ ասորաբաբելական գրավոր տեղեկությունները՝ քաղաքական, դիվանագիտական, տնտեսական, կրոնական, մշակութային բովանդակությամբ:

Հույժ կարևոր են բազմաթիվ նյութական հուշարձանները՝ բնակելի համալիրներ, տաճարներ, ճանապարհներ, ճարտարագիտական կառույցներ Երիքովից, Մեգիդոյից, Դամասկոսից, Բիբլոսից, Տյուրոսից, Սիդոնից: Նույնքան կարևոր է դրամագիտական նյութը, որը հարուստ տեղեկույթ է պարունակում արհեստների, առևտրի, շուկաների, գների վերաբերյալ:

Բուն փյունիկյան գրավոր սկզբնաղբյուրների մասին մեր տեղեկությամբ սահմանափակ է: Հայտնի է Սինհունաթոնի (Ք. ա. X դ. կամ XI դ.) «Պատմություն» աշխատությունը՝ նվիրված իր երկրի անցյալին: Մեկ այլ հեղինակի՝ Փիլոն Բիբլոսցու մասին գիտենք, որ ապրել է հելլենական դարաշրջանում և գրել է տասը հատորանոց «Փյունիկիայի

պատմությունը»: Հայտնի է նաև Մոխոսը, ով նույնպես գրել է Փյունիկիայի պատմությունը:

Արտաքին սկզբնաղբյուներից հատկապես հիշատակելի են Հոմերոսի «Իլիականն» ու «Ոդիսականը», Հերոդոտոսի (Ք. ա. V դար), Մ. Տ. Վառոնի (Ք. ա. I դ.), Ստրաբոնի (Ք. ա. I – Ք. հ. I դ.), Լ. Յու. Կոլումելայի (Ք. հ. I դ.), Պլինիոս Ավագի (Ք. հ. I դ.), Հուստինիոսի (II դ.), Գայուս Հուլիոս Սոլինոսի (III դար) և այլոց աշխատությունները, որոնցում առկա են բազմաթիվ հատվածական տեղեկություններ փյունիկացիների և Փյունիկիայի մասին:

4. Փյունիկյան քաղաքները. պատմությունը և ընկերային կառույցը

Ք. ա. III հազարամյակում կազմավորվեց փյունիկյան քաղաքակրթությունը՝ իբրև ոչ մեծ քաղաք-պետությունների մի համացանց: Յուրաքանչյուր քաղաք-պետություն (իր շրջակայքով) մեկ համակեցական միավոր էր: Դրանք երբեք չունեցան տնտեսական, քաղաքական միասնություն: Յուրաքանչյուրը հետամուտ էր սեփական շահերին: Եվ գրեթե անհնար էր համախումբ դիմակայումն արտաքին ուժերին: Այդուհանդերձ, թեպետ առանձին-առանձին, դրանք դարձան տարածաշրջանի «անցագրերը»:

Քաղաքները: Սկզբնաղբյուրները տարածաշրջանում հիշատակում են 25 քաղաք: Դրանցից, սակայն, պատմականորեն և քաղաքականորեն առանձնանում էին Տյուրոսը (Յուո), Սիդոնը, Արադուսը (Արվադ), Բիբլոսը (Գեբալ), Մարաթուսը, Տրիպոլիսը և Բերի-թուսը:

Տյուրոսը տեղակայված էր ծովափից հեռու տարածվող ժայռոտ փոքրիկ կղզիների վրա: Պարսպապատված էր, ուներ երկու նավահանգիստ: Ամենաակնառու թագավորական պալատն էր, որը սահմանակից էր քաղաքի հարավային պատին, ինչպես նաև տաճարները՝ նվիրված Բաալ, Մելկարթ, Ագենոր և Աստարտե աստվածներին:

Մյուս առաջատար քաղաքը **Սիդոնն** էր: Սա գետեղված էր լեռների և ծովափի միջակայքում՝ հրվանդանի հյուսիսում: Պաշտպանված էր քամիներից և ծովային հոսանքներից: Աստ բնությունը ձևավորել էր ծովափ, որը խիստ հարմար էր խարսխակայանի համար: Սիդոնը ևս ուներ երկու նավահանգիստ:

Արվադը կառուցված էր փոքրիկ կղզու վրա, որը մերկ ժայռ էր՝ ցածր և տափակ, զուրկ թե՛ ջրից և թե՛ բնական հողից: Այդ իսկ պատճառով կախվածություն ուներ մայրցամաքից: Բայց կղզու և մայրցամաքի միջև՝ ծովի հատակից, մեծ ուժգնությամբ բխում էր մի աղբյուր,

որից արվադցիները հին ժամանակներում օգտվում էին: Դա իրականացվում էր կաշվե խողովակների միջոցով:

Փյունիկյան քաղաքների մեծ մասը տեղակայված էր ցամաքում: Դրանցից էր **Բիբլոսը** (Գեբալ): Ջետեղված էր ծովամերձ լավ պաշտպանված բլրի վրա, որի մոտ առկա էր երկու ծովախորշ: Քաղաքը շրջապատված էր բարեբեր հովտով, իսկ ոչ շատ հեռվում վեր էին խոյանում լեռները: Ուշագրավ է, որ այս բլուրը բնակեցված է եղել դեռ վաղ նեոլիթում: Քաղաքը պաշտպանված էր հզոր պարիսպներով, ուներ երկու մուտք՝ մեկը՝ դեպի ծով, մյուսը՝ ցամաք: Ուներ փոքրիկ, բայց լավ պաշտպանված նավահանգիստ: Քաղաքը նաև հոգևոր կենտրոնի գործառույթ ուներ և երբեմն կոչվում էր «փյունիկացիների Երուսաղեմ»:

Արդեն բրոնզի դարում Բիբլոսը վերածվել էր Միջագետքի, Եգիպտոսի և Կրետեի հետ առևտրական հարաբերությունների կարևորագույն կենտրոնի: Ինչպես գրում է Պ. Մոնտեն, «Եգիպտացիներն ասիացիների հետ մարտնչում էին ամենուր՝ Սինայում, Պաղեստինում, Կարմելում, Վերին Ռետենում: Բայց կար մի վայր, ուր նրանց միշտ լավ էին դիմավորում: Դա Բիբլոսն էր»:

Սկսյալ Ք. ա. II հազարամյակի կեսերից՝ Փյունիկիայի քաղաքները կարևոր դերակատարություն են ստանձնում Մերձավոր Արևելքի, Միջերկրածովքի պատմության մեջ: Փոխվում էին տերությունները (Միջին, Նոր թագավորության Եգիպտոս, Խեթական տերություն, Ասորեստան, Աքեմենյան տերություն, Սելևկյան Ասորիք, Հռոմ), սակայն Փյունիկիայի քաղաքները շարունակում էին իրենց՝ տարբեր քաղաքակրթությունների միջև կապող օղակ լինելու պատմական առաքելությունը՝ հնարավորինս լռեցնելով նրանց փոխադարձ ժխտման եռանդը՝ հօգուտ տնտեսական, մշակութային, կրոնական համագործակցության:

Հույժ հատկանշելի է **Կարթագենի** դերակատարությունը փյունիկյան քաղաքակրթության համաձիրում: Գաղութ, որն անջնջելի հետք է թողել Միջերկրածովքի պատմության մեջ ավելի քան կես հազարամյակ: Հիմնվել է Ք. ա. IX դարում (Ք. ա. 814 թ.) իբրև առևտրական հենակետ: Եվ ժամանակի ընթացքում կարողացել է ստվերել իր բոլոր մրցակիցներին՝ վերածվելով համաշխարհային տնտեսության, մշակույթի ու քաղաքականության խոշոր կենտրոնի: Եվ իր հերթին սկսել է գաղութներ հիմնել Սիկիլիայում, Իտալիայում, Հարավային Գալիայում, Իբերիայում (Իսպանիա): Այս ընթացքում Կարթագենը նախապես համագործակցում էր Հռոմի հետ: Սակայն համագոր-

ծակցությունը հետագայում վերածվեց անզիջում մրցակցության և ապա՝ ռազմական բախման: Վերջինս պայմանավորված էր մի կողմից՝ Միջերկրածովքի կենտրոնական և արևմտյան շրջաններում Կարթագենի գերիշխանության ամրապնդման և մյուս կողմից՝ Հռոմի իշխանության ներքո Իտալիայի միավորման հանգամանքով: Այն է՝ թե՛ Կարթագենը և թե՛ Հռոմը ձգտելու էին տարածաշրջանում իրենց գերիշխանության հաստատմանը, ինչն էլ հանգեցնում է այդ երկու հզոր տերությունների բախմանը: Ըստ էության՝ դա երկու տարբեր քաղաքակրթությունների բախման օրինակ էր՝ մի կողմից՝ ծովային քաղաքակրթության (Կարթագեն), մյուս կողմից՝ ցամաքային քաղաքակրթության (Հռոմ, որը հետագայում ևս վերածվելու էր ծովային քաղաքակրթության): Արդյունքում՝ Պունիկյան երեք պատերազմները (Ք. ա. 264–241, 218–201, 149–146 թթ.): Կարթագենը պարտություն կրեց և լքեց պատմության թատերաբեմը: Այնքան մեծ էր այս իրադարձության ազդեցությունը, որ դրանից հետո ողջ «փյունիկյան աշխարհը» այլևս էական ներգործություն չունեցավ համաշխարհային պատմության վրա:

Քաղաքային համակեցությունը: Կարևոր հիմնախնդիրներից է Փյունիկիայի քաղաք–պետությունների կառավարման խնդիրը: Այն է՝ ինչպե՞ս էր հնարավոր պահպանել առաջատարությունը՝ ժամանակ առ ժամանակ ենթարկվելով Եգիպտոսին, Ասորեստանին և Պարսկաստանին: Թերևս սա կարելի է մեկնաբանել Փյունիկիայի քաղաքների քաղաքական կառույցի առանձնահատկությամբ:

Այսպես, փյունիկյան քաղաք–պետությունների քաղաքական կառույցը միապետական էր: Գահը փոխանցվում էր ժառանգաբար: Այդուհանդերձ, գահակալների իշխանությունը չունեւ այն ներուժը, ինչպես Եգիպտոսի կամ Միջագետքի դեպքում: Դա պայմանավորված էր փյունիկյան ազնվականական–վաճառականական ընտրախավի ազդեցությամբ: Սակայն արտաքին քաղաքական կապերը պետությունների միջև իրականացվում էին արքաների կողմից: Նրանք կնքում էին դաշինքներ, նվերներ փոխանակում, շնորհավորանքներ փոխանցում գահ բարձրանալու կապակցությամբ: Պատերազմներ փյունիկացիները հազվադեպ էին վարում, բայց դրա դեպքում արքաներն էին գլխավորում բանակն ու նավատորմը: Պետության բարեկեցությունն ապահովող կրոնաշինարարական գործունեությունը՝ տաճարների և զոհարանների կառուցումը, նույնպես համարվում էր արքայական կարևորագույն պարտականություններից: Արքաների առանձնաշնորհներից էր նաև դրամահատումը: Չնայած նշանակալի

գործառույթներին՝ արքայական իշխանությունը Փյունիկիայի առևտրական քաղաք-պետություններում բռնատիրական բնույթի չէր:

Բացի արքայից՝ Փյունիկիայի քաղաք-պետություններում, ինչպես և ողջ Մերձավոր Արևելքում, նշանակալի դերակատարում ուներ և աստիճանավոր-հողատեր ազնվականությունը՝ որոշակի առանձնահատկություններով տարբերվող: Աստիճանավորներից և խոշոր հողատերերից շատերը զբաղվում էին նաև վաճառականությամբ և վաշխառությամբ՝ վերահսկողության տակ պահելով ոչ միայն քաղաքացիներին, այլև արքային:

Շարքային փյունիկացիներն իրենց կամքն արտահայտում էին քաղաքային համայնքի միջոցով, ուր ժողովրդական հավաքներին զուգահեռ գոյություն ուներ ծեսերի խորհուրդը, որը զբաղվում էր տեղական խնդիրներով: Փյունիկացի կառավարիչները հաշվետու էին համայնքի առջև և չէին խառնվում նրա գործերին առանց համայնքի հաստատությունների համաձայնության: Համայնականների մեջ առանձնանում էին քաղաքի «լիիրավ որդիներն» ու ոչ լիիրավ բնակիչները:

Հարդյունս այս ամենի՝ արքայի կերպարը չէր արտահայտում փյունիկյան հասարակության միասնությունը: Այդպիսի խորհրդանշական գործառույթը վերապահված էր աստծուն՝ արտահայտված հարուստ քրմությամբ և տաճարներով: Այս համաձիրում արքան նաև կապող օղակ էր երկրային և երկնային աշխարհների միջև, քանի որ կարող էր զոհեր մատուցել աստվածներին և ողջ հասարակության համար նրանցից խնդրել բարեկեցություն:

5. Առևտրի և ծովագնացության ծաղկումը

Տնտեսությունը: Փյունիկիայի տնտեսությունը տարասեռ էր: Չկային հողագործության համար նշանակալի տարածքներ, չկային ընդարձակ արոտավայրեր: Բայց կային կաղնու և մայրու անտառներ, դեղաբույսեր, որոնք մեծ պահանջարկ ունեին հարևան երկրներում: Լիբանանի լեռնային լանջերը հարուստ էին ձիթենու և խաղողի այգիներով:

Անշուշտ, փյունիկացիների մոտ առկա էր և երկրագործությունը. մի քանի հովիտներում (ինչպես, օրինակ՝ Օրոնտեսի հովտում և փյունիկյան ծովափերում) կարող էր զարգանալ երկրագործությունը: Բայց վարելահողի պակասությունը միշտ էլ լուրջ խոչընդոտ էր գյուղատնտեսության զարգացման համար: Այդ պատճառով, հին ժամանակներից սկսած, ստիպված էին երկրագործության համար

օգտագործել լեռների լանջերը՝ վերածելով դրանք դարավանդների:

Հացահատիկի մշակությանը զուգընթաց՝ գոյություն ունեին խաղողագործությունը և գինեգործությունը: Փյունիկյան գինին հռչակված էր ամբողջ Հին աշխարհում: Աստիճանաբար ծագում էին և մյուս երկրագործական ինտենսիվ ձևերը, որոնք հնարավորություն էին տալիս փյունիկացիներին գյուղատնտեսական մթերքներ արտահանելու, հատկապես գինի և ձիթենու յուղ: Եգիպտական արծանագրություններում Օրոնտեսի Ջախու երկրի հարստության մասին գրված է հետևյալը. «Այգիները լիքն են պտուղներով: Գինին հնձաններում հոսում է ջրի նման: Հացահատիկը արտերում առատ է ավելի, քան ավազը»:

Փյունիկացիները զբաղվում էին ձկնորսությամբ: Այդ հանգամանքն իր արտացոլումն է գտել Փյունիկիայի մեծ քաղաքներից երրորդի՝ Սիրոնի անվան մեջ, որը Բիբլոսի և Տյուրոսի միջև էր: Թարգմանաբար նշանակում է «ձկնորսության քաղաք»: Ձուկը արտահանվող կարևոր մթերքներից մեկն էր և հայտնի էր անգամ հեռավոր երկրներում:

Դեռևս հեռավոր անցյալում սկսել էին զարգանալ արհեստներ, որոնց թվում հիմնական տեղը զբաղեցնում էր ջուլիակությունը՝ կտավ, դիպակ, գորգ: Լայն հռչակ ուներ ծիրանագույն ներկի արտադրությունը: Կոչվում էր *արգաման* և փյունիկյան արտահանության մշտական ապրանքներից էր: Մեծ հռչակ էր վայելում փյունիկացիների մետաղագործությունը՝ բրոնզ, պղինձ, երկաթ: Այստեղ օգտագործում էին մետաղի ծովման, կոման, դաջման՝ ժամանակի առաջավոր տեխնոլոգիաները՝ ստեղծելով բարձրարվեստ ապրանքներ՝ սկսած առօրյա իրերից մինչև զենք ու զրահ:

Առևտուրը: Բնական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով երկրագործությունը մղվեց հետին պլան: Կտրուկ բարձրացավ առևտրի դերը:

Փյունիկյան վաճառականները դեռ վաղ անցյալից հարևան երկրներ էին արտահանում մեծ քանակությամբ անտառանյութ, որով հարուստ էին Լիբանանի լեռները: Հայտնի է՝ դեռ Ք. ա. IV հազարամյակում եգիպտացիները Փյունիկիայից ձիթենու յուղի հետ ստանում էին նաև փայտ (գլխավորապես սոճի) և կուպր (մումիաների զմռսման համար): Անտառանյութի արտահանման շուկա էին նաև Պաղեստինը և Ասորեստանը:

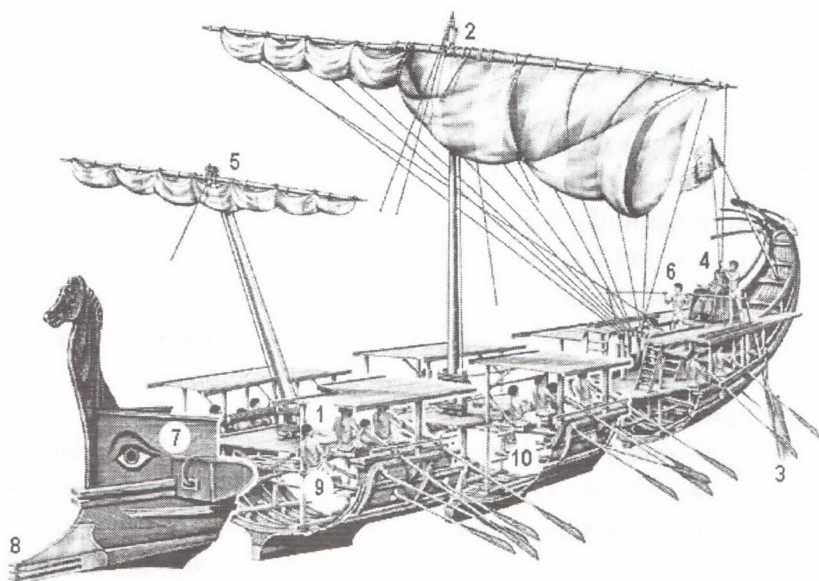
Փյունիկացիների կյանքում մեծ դեր է սկսում խաղալ ծովը: Նրանց նավահանգստային քաղաքներում ավարտվում էին Արևելյան Մի-

ջերկրածովքի ցամաքային առևտրական ուղիները, իսկ այստեղից ցանկացած ուղղությամբ ապրանքների փոխադրումը կարելի էր իրականացնել նավերով: Ծովը և նավը հետագայում պետք է դառնային փյունիկյան քաղաքակրթության խորհրդանիշը:

Փյունիկյան նավագնացները հայտնի էին հնուց անտի: Նրանց ծովային փոխադրումների ծառայությունը բարձր էր գնահատվում: Փյունիկացի նավաստիները ծառայության մեջ էին եգիպտացիների, բաբելոնցիների, ասորեստանցիների և պարսիկների մոտ: Իրենց՝ Ուգարիթ, Բիբլոս, Սիդոն, Տյուրոս քաղաքներում փյունիկացիները կառուցում էին ժամանակի լավագույն նավերը, որոնք ակոսում էին միջերկրածովյան ջրերը և հաճախ դուրս էին գալիս Ատլանտյան օվկիանոս, Աֆրիկայի հեռավոր ափեր և, ինչպես ենթադրում են, հասնում էին անգամ Ամերիկա:

Ք. ա. X դարում փյունիկացիները ստեղծում են նաև ռազմական երկարավուն և խոշոր թիանավերը (գալերաներ)՝ իրենց համապատասխան հանդերձանքով: Դրանք ծառայում էին նաև երկար նավարկությունների համար: Նախատեսված էին հարյուր հոգու համար՝ զինվորներ, հրամանատարություն, թիավարներ: Նման նավերով էր համալրված Աքեմենյանների նավատորմը: Հավելենք, որ փոքր ձևափոխությունների դեպքում դրանք ծառայում էին նաև առևտրական նպատակներով:

Փյունիկացիների ճանապարհորդությունների արդյունքում ընդլայնվում էին աշխարհի ճանաչողության սահմանները: Այսպես՝ Ք. ա. 600 թվականին Եգիպտոսի Նեհո II (Ք. ա. 610–595 թթ.) փարավոնի հանձնարարությամբ փյունիկացիներն իրականացնում են Աֆրիկա մայրցամաքի շրջանցումը: Այս ճանապարհորդությունն իրականացվում է Արաբական ծոցից՝ Հյուսիսային ծովով (Հնդկական օվկիանոս): Ավելին՝ մոտավորապես Ք. ա. 525 թվականին կարթագենցի Համիլկոնը, անցնելով Մելկարտի (Հերկուլեսյան) սյուները, հասնում է «անագի երկիր» (Բրիտանիա), այն է՝ Կոռնուելի թերակղզի: Պլինիոս Ավագի խոսքերով՝ Համիլկոնը ցանկանում էր «հետագոտել Եվրոպայի արտաքին սահմանները»: Հեռավոր ծովային մեկ այլ ճանապարհորդություն՝ կրկին Աֆրիկայի շուրջ, իրականացնում է փյունիկացի ծովագնաց Հանոնը: Այս անգամ Աֆրիկան շրջանցվում է Մելկարտի սյուների կողմից: Այս նավարկության մասին հաղորդումը ներկայացված էր գերագույն աստված Բաալ–Համոնի տաճարում: Դա մեզ է հասել X դարի մի ձեռագրի շնորհիվ՝ հունարեն համառոտ թարգմանությամբ:

Փյունիկյան նավի գծապատկերը.

1. Վերնաշարքի թիակները՝ **տրանիտները**: Բոլոր թիանավերը պետք է աշխատեին խիստ ներդաշնակորեն. թիակների վերջավորությունների միջև ընկած հեռավորությունը պետք է ընդամենը 30 սմ լիներ:
2. Կայմը և առագաստը: Պարետային նավարկությունների ժամանակ առագաստները բարձրացվում էին, իսկ մարտից առաջ՝ իջեցվում:
3. Կրկնակի նավախելային թիերը՝ նավաուղղորդման համար:
4. Տրիբեի նավապետը՝ տրիերարխը:
5. Փոքր առագաստը՝ «արտեմոնը»: Զետեղվում էր թեք նավակայմի վրա:
6. Նավաղեկը:
7. «Ամենատես աչքը»՝ հին ծովային խորհրդանիշ-հմայիլը:
8. Նավախոյը:
9. Միջնաշարքի թիավարները՝ **գինգիտները**:
10. Ստորին շարքի թիավարները՝ **տալամիտները**:

Ուշագրավ է փյունիկացիների դրամական հարաբերությունների հիմնախնդիրը: Սկզբնաղբյուրները վկայում են հետևյալը: Դրամը հունական միջավայրում շրջանառության մեջ էր մտել ք. ա. VII դարում և աստիճանաբար վերածվել վճարման սովորական միջոցի: Դրան հակառակ՝ փյունիկացիները սկզբում չէին ընդունում այդ

ներամուծությունը: Միայն աքեմենյան տիրապետության ներքո դա ներմուծվեց Փյունիկիա: Քաղաքներն անգամ հատում են սեփական դրամները: Սիդոնը, Արվադը և Բիբլոսը դա անում էին արդեն Ք. ա. V դարի վերջին կամ Ք. ա. IV դարի սկզբին: Կարթագենը դրամի կարիք զգաց միայն այն ժամանակ, երբ հարկադրված էր կամավորներին վճարել: Այսուհանդերձ, մեզ ոչինչ հայտնի չէ փյունիկյան դրամական համակարգի մասին:

Ք. ա. IV դարում լիբանանյան մայրիների նշանակալի մասի հատման հետևանքով նավաշինությունը անկում է ապրում: Փյունիկացիներն աստիճանաբար հույների կողմից դուրս մղվեցին առևտրական ուղիներից: Հունական նավերը (տրիրեմա) ավելի կատարյալ էին:

6. Փյունիկյան մեծ գաղութացումը

Փյունիկացիների համար առևտուրը գոյատևելու հիմնական միջոցը դարձավ: Բնական անբարենպաստ պայմանները՝ հողագործության համար արգասաբեր տարածքների և ընդարձակ արտավայրերի բացակայությունը, ավագուտների առատությունը, քարաժայռերի կուտակումները, ինչպես նաև օտարերկրյա ռազմական չդադարող գործողությունները որոշարկեցին նրանց համակեցության առանձնահատուկ ոճն ու կերպը: Մնում էր միայն ծովը: Եվ հարստանալու, շահույթի նոր սկզբնաղբյուրներ գտնելու ձգտմամբ փյունիկացիները, ինչպես նշեցինք վերը, արդեն Ք. ա. I հազարամյակում իրականացրին հաղորդակցական առաջին ճեղքումը: Հռոմեացի պատմիչ Քվինտիուս Ռուփուսի խոսքերով՝ «[փյունիկացիները] ստիպված էին զենքը ձեռքին իրենց համար նոր գաղութներ փնտրել օտարության մեջ» (IV, 19, 20):

Դեռևս Ք. ա. XVI դարում փյունիկյան գաղութային համաձիրում էին ոչ միայն Կիպրոսն ու Փոքր Ասիայի հարավային ափը, այլև ողջ Էգեյան ծովը: Չնայած դրան՝ կրետե-միքենյան քաղաքակրթությունը լուրջ խոչընդոտ էր նրանց հետագա և ինտենսիվ ծավալման համար: Իրավիճակը կտրուկ փոխվում է Ք. ա. XII դարում «ծովի ժողովուրդների» տեղաշարժերի արդյունքում: Գրեթե միաժամանակ անկում են ապրում Կրետե-Միքենյան, Ուգարիթյան և Խեթական տերությունները: Նվազագույնի է հասնում այլ պետությունների (Եգիպտոս, Ասորեստան, Բաբելոն) ռազմաքաղաքական ակտիվությունը: Արդյունքում երբեմնի բարգավաճ քաղաքային կենտրոնների մի մասը, կորցնելով նախկին նշանակությունը, փոխարինվում են անհամեմատ ավելի փոքր նոր կենտրոններով:

Հենց այս համաժիրում էլ պետք է դիտարկել **փյունիկյան մեծ գաղութացումը**: Սա պատմագիտության մեջ ընդունված է դիտարկել երկու շրջափուլով:

Առաջին շրջափուլը, որ թվագրվում է Ք. ա. XII–XI դարերով, հիմնականում տնտեսական բնույթի էր, ինչի մասին վկայում են թե՛ Թուքիդիդեսը (VI, 2: 6), թե՛ Դիոդորոսը (V, 20: 1, 35: 3) և թե՛ Կեղծ Արիստոտելը: Փյունիկացիներն իրենց գաղութային առևտրավանների ֆակտորիաների համար ընտրում էին առևտրական և ռազմական ուղիների ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող վայրերը: Դրանք աշխարհագրական դիրքով հարմար էին հարաբերությունների դիտանկյունից և հարուստ էին բնական պաշարներով:

Այսպես՝ փյունիկացիները Միջերկրածովքի ամբողջ ավազանում հիմնում են մի շարք գաղութներ: Կրետե–միքենյան տիրապետության անկման արդյունքում փյունիկացիները հնարավորություն ունեցան հաստատվելու Էգեյան ավազանի որոշ մասերում: Նրանց է վերագրվում Հռոդոսում և Թերայում գաղութների հիմնումը: Դրանց հետևում են Կիկլադյան և Սպորադյան առանձին կղզիների՝ ոսկով հարուստ Թասոսի, Սամոթրակիայի գաղութացումը: Անգամ Հելեսպոնտոսի ու Բոսֆորի միջով անցել են Սև ծով, հասել Փոքր Ասիայի հյուսիսային ափերին: Այնուհետև փյունիկացիները հիմնվում են Սիկիվայում և հարակից կղզիներում: Սիկիվայից հետո փյունիկացիների առջև բացվում են Իբերիան (Իսպանիա) և Լիբիան (Աֆրիկա): Վերջինիս դեպքում կարևոր կենտրոն է դառնում Գադեսը: Այս տարածաշրջանում շուտով հիմնում են և Ուտիկան: Այսու՝ ուրվագծվում է փյունիկյան գաղութացման երկու ուղի՝ մեկը՝ Հռոդոսից դեպի Փոքր Ասիայի արևմտյան ափամերձ շրջանները (Թասոսի մոտ), մյուսը՝ Հռոդոսից դեպի Էգեյան կղզեխմբի հարավային եզրաշերտով դեպի Սիկիվա, իսկ ապա՝ Աֆրիկայի թունիսյան ելուստը, այնտեղից էլ՝ աֆրիկյան առափնյա շրջանների երկայնքով դեպի Հերակլեսյան սյուներ ու Հարավային Իսպանիա:

Փյունիկյան գաղութացման **երկրորդ շրջափուլն** ընդգրկում է Ք. ա. IX–VII դարերը: Ընդամին՝ մասամբ համընկնում է Հունական մեծ գաղութացմանը: Ի տարբերություն նախորդ շրջափուլի՝ այս անգամ գաղութացման նոր ալիքը կրում էր նաև քաղաքական բնույթ: Մասնավորապես վկայություններ կան **Ք. ա. IX դարում** Տյուրոսում սոցիալական և քաղաքական պայքարի մասին: Տյուրոսյան երկրագործները խռովություն են բարձրացնում և պահանջում նոր հողեր պետության սահմաններից դուրս: Խռովարարներին առաջնորդում էին

ներքին պայքարում պարտություն կրած ազնվականները: **Ք. ա. 887 կամ 879 թվականին** իշխանության եկած **Խոթբաալը** շահագրգռված էր նոր քաղաքների հիմնադրմամբ, ուր նա հնարավորություն կունենար ուղարկելու իր ներունակ թշնամիներին: Հիմնվում են **Բոտիսը** (բուն Փյունիկայում) և **Աուզին** (Աֆրիկայում): Պատմագետները հենց այս իրադարձություններն էլ համարում են գաղութացման երկրորդ շրջափուլի մեկնակետը:

Նկատենք սակայն, որ այս անգամ Արևելյան Միջերկրածովքում փյունիկացիների հնարավորությունները սահմանափակ էին: Հունաստանում «արխայիկ դարաշրջանի հեղափոխության» արդյունքում ի հայտ էր եկել քաղաք-պետությունների մի ողջ համացանց, ուր արդեն առկա էր կենտրոնացված ուժեղ իշխանություն: Փյունիկացիները թրակիական ցեղերի կողմից դուրս էին մղվել անգամ **Թասոսից**: Ուստի այս անգամ գաղութացման ծավալման համար մնում էր **Արևմտյան Միջերկրածովքը**:

Այսու փյունիկյան գաղութացման նոր ալիքը մեծ թափ է ստանում Ք. ա. IX դարի երկրորդ կեսին, երբ տյուրոսցիները սկսում են Սարդինիայի գաղութացումը: Այս կղզին ռազմավարական մեծ կարևորություն ուներ, քանի որ մի կողմից՝ ուղի էր բացում դեպի Միջին Իտալիա, Կորսիկա և Գալլիա, մյուս կողմից՝ դեպի Իսպանիա, որը հարուստ էր արծաթով, կապարով, պղնձով և երկաթով: Փյունիկացիներն այստեղ հիմնում են Նոր Կարթագեն, իսկ ապա՝ Սուլկիս, Տարոս և Կալարիս գաղութները:

Շուտով Պիրենեյան թերակղզու հարավում կազմավորվում է **Տարտեսյան տերությունը**, ուր պետք է հիմնվեն և փյունիկյան մի քանի նոր գաղութներ՝ **Մալաքա, Սեկսի և Աբդերա** քաղաքներով: Այստեղից էլ կապեր են հաստատվում **Բրիտանական կղզիների և Արմորիկայի** (արդի Բրետանի) հետ:

Աֆրիկյան մայրցամաքի կարևորագույն գաղութը լինելու էր **Կարթագենը**, որի հիմնադրման տարեթիվն ընդունված է համարել Ք. ա. 823 թվականը: Ինչպես նշել ենք վերը, դա շուտով վերածվում է հզոր տերության՝ մրցակցելով անգամ Հռոմի հետ:

Ասվածից ակնհայտ է՝ փյունիկյան քաղաք-պետությունները իրենց հարստությունը օգտագործում էին նոր գաղութների կազմավորման և նոր շահույթների ձեռքբերման համար: Արդյունքում Միջերկրածովյան ավազանի նրանց գաղութները հաջող կերպով զուգակցում էին տնտեսական և քաղաքական հիմնախնդիրների լուծումները:

Երբեմն փյունիկյան գաղութացումը համեմատում են հունական մեծ գաղութացման հետ՝ հիմք ընդունելով երկու երկրների քաղաքական մասնատվածության, առանձին քաղաք-պետությունների առկայության և ծովային պետություններ լինելու հանգամանքները: Իրականում, սակայն, դրանց միջև կային էական տարբերություններ:

Նշանավոր ֆրանսիացի պատմագետ Ֆ. Բրոդելը փյունիկյան առևտրատնտեսական գործունեությունը որակել է իբրև «**աշխարհ-տնտեսություն**», որն ուներ որոշակի աշխարհագրական տարածք և հաղորդակցության սահմաններ, աշխարհագրական կենտրոն և տարածքի կառուցակազմիկ բաղադրիչների (գոտիների) փոխլրացման կամ աստիճանակարգային հարաբերություններ:

7. Փյունիկյան մշակույթը

Հին աշխարհի պատմության համապատկերում փյունիկյան քաղաքակրթությունը զբաղեցնում է առանձնահատուկ տեղ ոչ միայն տարանցիկ առևտրի ասպարեզում արձանագրած ձեռքբերումներով և հեռավոր նավարկություններով, այլև Հին Արևելքի բարձր զարգացած մշակույթի և գիտելիքների տարածմամբ:

Կրոնը: Փյունիկացիների պաշտամունքի և կրոնական ծեսերի մասին մեզ քիչ տեղեկություններ են հասել: Դրանց մասին գիտենք միայն այն, ինչ հաղորդում են անտիկ հեղինակները, մասնավորապես Փիլոն Բիբլոսցին: Իսկ ավանդվածն էլ հիմնականում աղճատված է: Սակայն փյունիկյան արձանագրությունների, հնագիտական նյութի և հարևան ժողովուրդների գրավոր հուշարձանների համադրման արդյունքում հնարավոր է շատ թե քիչ վերականգնել փյունիկյան առասպելաբանական համակարգը՝ մասնավորապես զուգահեռներ անցկացնելով ուգարիթյան կրոնական համակարգի հետ, որը քիչ էր տարբերվում փյունիկյանից:

Ինչպես բոլոր հին ժողովուրդները, փյունիկացիները ևս հավատում էին բազմաթիվ աստվածների: Դա հետևանք էր մասնավորապես երկրի քաղաքական մասնատվածության: Վերջինս լուրջ խոչընդոտ էր կրոնական կամ առասպելական միասնական համակարգ ստեղծելու ճանապարհին: Արդյունքում Փյունիկիայի որևէ քաղաք-պետության քրմությանն այդպես էլ չհաջողվեց իրենց քաղաքի գլխավոր աստծուն՝ իբրև երկիրը միավորող Կենտրոնի գլխավոր աստծու, հռչակել բոլոր մյուս քաղաքների գլխավոր աստվածների «հայր»: Բացի այդ՝ փյունիկացիների հավատալիքների համաձայն՝

արգելված էր աստծու անունն արտաբերելը՝ նրան չանհանգստացնելու համար: Ուստի պատահական չէր, որ երկնքի աստվածը հատուկ անուն չուներ. նա կոչվում էր պարզապես էլ («աստված»), Բաալ («տիրակալ»), Մելքարթ («քաղաքի արքա»), Մոլոք («իշխանություն») կամ Ադոնի («տեր իմ»):

Փյունիկացիների գլխավոր աստվածը էլն էր: Նա թագավորում էր, բայց չէր կառավարում: Համարվում էր ամենահզոր աստվածը, սակայն ի տարբերություն մյուս աստվածների՝ ամենաքիչն էր ուշադրություն դարձնում երկրային կյանքին: Թեպետ նա ողջ տիեզերքի տիրակալն էր, սակայն առանձին տարածքների, ժողովուրդների կամ երևույթների կառավարումը հանձնարարել էր այլ աստվածների: Ուստի այս «հեռավոր և անտարբեր աստծուն» մարդիկ քիչ էին անհանգստացնում իրենց պահանջներով: Ըստ Փիլոն Բիբլոսցու՝ էլը չորս աչք (երկուսը՝ առջևում, երկուսը՝ թիկունքում) և չորս թև ուներ: Ընդ որում՝ նրա երկու աչքերը միշտ բաց էին, և երկու թևերը՝ տարածված: Բացի այդ՝ նրա գլուխը պսակված էր ևս երկու թևերով, ինչը ցույց էր տալիս նրա իմաստնությունը: Նրան Փիլոն Բիբլոսցին համեմատում էր հունական Քրոնոսի հետ: Մյուս կողմից՝ նա նման էր հրեական Եհովային, ով Հին Կտակարանում կոչվում էր Բարձրագույն էլ, երկնքի և երկրի արարիչ:

Ք. ա. I հազարամյակում էլի պաշտամունքը հետին դիտվածք է մղվում՝ տեղը զիջելով Բաալ-Շամիմին («երկնքի տիրակալ»): Այս աստծուն Փիլոն Բիբլոսցին համեմատում էր Չևսի հետ: Նա երկնքի, տիեզերքի և ծովագնացության հովանավոր աստվածն էր: Բաալ-Շամիմի հետ մեկտեղ փյունիկյան բարձրագույն աստիճանակարգում տեղ ուներ և ծովերի աստված Բաալ-Մալաքը: Այս աստծո պաշտամունքի մասին տեղեկությունները սահմանափակ են: Մեծ դերակատարում ուներ անձրևի և ամպրոպի աստված Բաալ-Յաֆոնը: Այս աստծո տաճարները կառուցված էին Փյունիկիայի բազմաթիվ քաղաքներում:

Երկնքի աստված Բաալի կողքին կանգնած էր նրա քույրը կամ կինը՝ Աշտարը (Աստարտա) կամ Աշերատը: Համարվում էր բնության բեղմնավորող ուժի հովանավորը, լուսնի, ամուսնության, ընտանիքի և սիրո աստվածուհին: Բացի այդ՝ նրա պաշտամունքը սերտորեն կապված էր արքայական իշխանության հետ: Նա պատկերվում էր տարբեր ձևերով: Հիմնականում ներկայացվում էր մերկ կնոջ տեսքով: Երբեմն՝ աթոռին նստած և երեխան գրկին կամ աղավաղված կրծքին սեղմած: Աստվածուհու սրբազան կենդանիներից էր նաև

առյուծը, ինչպես նաև քերուբները, որոնք ունեին առյուծի մարմին և մարդու գլուխ: Աստարտան համարվում էր էլ աստծո կանանցից մեկը և նրա համար ծնեց յոթ աղջիկ, որոնցից մեկը Թիննիթն էր: Շատ քաղաքներում Թիննիթը փոխարինում էր Աստարտային, բայց՝ կանգնելով երկրորդ դիտվածքում: Նրա խորհրդանշաններն էին շեղանկյունը, արմավենին և նուռը:

Կարթագենյան ավանդույթի մեջ Թիննիթի ամուսինը համարվում էր Բաալը-Համոնը: Նա էլ աստծո որդին էր: Նրա պաշտամունքի հետքերը առկա են փյունիկյան բոլոր գաղութներում: Այս աստվածությունը մարմնավորում էր երկրի արգասաբերությունն ու տղամարդկային ուժը: Բաալը-Համոնի խորհրդանիշը շրջանն էր՝ արևի սկավառակով պատկերված, երբեմն՝ թևավոր, երբեմն՝ ճառագայթե: Իսկ երբեմն էլ արևի սկավառակը զարդարված էր լինում խոշոր ականջներով, իբր աստված ամեն ինչ լսում է:

Հնագույն աստվածուհիներից էր և Անատը՝ էլ աստծո աղջիկը: Մինչ Աստարտայի բարձրացումը նա իրականացնում էր նրա գործառույթների մի մասը. պտղաբերության, սիրո, ռազմի և որսորդության աստվածուհին էր:

Էլ աստծո երրորդ աղջիկը Շեոլն էր՝ ստորերկրյա աշխարհի աստվածուհին: Պահպանված ավանդույթներից մեկի համաձայն՝ նրան հայրը սպանել է դեռ երիտասարդ տարիքում, որից հետո նա իջել է ստորգետնյա աշխարհ՝ դառնալով դրա տիրուհին և Մոթ («մահ») աստծո կինը:

Մահվան աշխարհի հետ էր կապված և հնագույն աստվածություններից Ռեշեֆի («կրակ») պաշտամունքը: Նա ռազմի աստվածն էր, կարող էր համաճարակ ուղարկել և ազատել դրանից, համարվում էր դաշնագրերի պահապանը: Ծովայինները միշտ իրենց հետ էին վերցնում նրա արձանիկը: Նրա սրբազան կենդանին համարվում էր արծիվը: Ստորգետնյա աշխարհում նշանակալի դեր էին խաղում և ռեֆաիմները՝ մեռյալների հոգիները, որոնք հեռացել էին մահվան աշխարհ:

Փյունիկյան նշանավոր աստվածներից էր Էշմունը, որը աստվածների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչ էր: Սա մեռնող և հարություն առնող աստվածությունն էր: Համարվում էր նաև բժշկության աստվածությունը. կարող էր կանխել մահը ապաքինման ճանապարհով: Իսկ եթե չէր ստացվում կանխել մահը, ապա օգնում էր տառապանքներից զերծ մնալու: Սրբազան կենդանին համարվում էր օձը՝ վերածննդի և հավերժական կյանքի խորհրդանիշը: Նա Կաբիրնե-

րի ութերորդ եղբայրն էր, որից էլ՝ իր անվանումը: Յոթ Կաբիրները Յիդիկա («բարեպաշտ» կամ «առաջին արդար») հնագույն աստծո զավակներն էին: Վերջինս իր եղբայր Միսրի («արդարություն») հետ մարմնավորում էր հասարակական կարգը, հավատարմությունը գոյություն ունեցող օրենքներին և արքայական իշխանության անսասանությունը: Կաբիրները մարդկանց հայտնի էին դարձնում խտաբույսերի բուժական հատկությունները և մեռյալների հոգին երկնային օվկիանոսով տեղափոխող նավը: Դարմանող աստվածներից էին և Շադրապան, Յիդը, Հորոնան: Շադրապան խաղողագործության հովանավորն էր, և հույները նրան նույնացնում էին Դիոնիսոսի հետ: Յիդը՝ որսորդության և ձկնորսության, իսկ Հորոնան անասնապահության հովանավոր աստվածն էր:

Բազմաթիվ ծովային աստվածությունների նախահայրը էլ աստծո որդի Բելն էր: Նա մարմնավորում էր հոսող ջուրը: Նրա թոռ Յամը («ծով») ծովային տարերքի աստվածն էր: Նավաստիների մոտ մեծ համբավ ունեին թզուկների տեսքով պատկերները: Դրանք հաճախ տեղակայում էին նավաքթին՝ դժբախտությունը կանխելու համար:

Այս աստվածների կողքին առանձնահատուկ տեղ ուներ բնությունը մարմնավորող մեռնող և հառնող Ադոնի («տեր իմ») աստվածը (հունական տարբերակով՝ Ադոնիս): Ադոնիսի պաշտամունքային քաղաքային կենտրոնը եղել է Բիբլոսը (Գեբալ), որտեղ նա մեծարվում էր պտղաբերության կանացի աստվածության՝ Գեբալի տիրուհու հետ: Մեռնող և հառնող աստվածության որոշ գծեր առկա էին և Բաադի առասպելի մեջ: Դրա մասին են վկայում Ուգարիթում Բաադի և իր քույր Անատի մասին գտնված տեքստերի մեջ առկա առասպելական դրվագները: Այդ ընդգրկուն առասպելաբանական վիպերգի հիմնարար թեման Բաադի մահվան և հարության մասին է, ինչպես նաև Անատի հանդեպ թե՛ կենդանության և թե՛ մահվան ժամանակ ունեցած հավատարմության: Որոշ դրվագներով բավականին նմանություն ունի Օսիրիսի և Իսիդայի մասին եգիպտական առասպելին: Փյունիկիայում Բաադի կամ Ադոնիսի պատվին տեղի էին ունենում տոնակատարություններ, երբ ողբում էին մահացած աստծո համար, և ուրախ հանդիսություններ՝ ի հիշատակ հարության և նրա՝ երկիր վերադառնալուն:

Ամենաերիտասարդ աստվածներից էր Մելքարթը: Նա համարվում էր ծովագնացության հովանավորը: Նա Գիլգամեշի կամ բիբլիական Սամսոնի նման պայքարում էր հողից ծնված մուգ հրեշնե-

րի դեմ: Անվանումը բաղկացած է երկու մասից՝ melek՝ «արքա» և karthal՝ «քաղաք»: Նրան վերագրում էին այնպիսի հերոսություններ ու արկածներ, որոնք հիշեցնում էին հունական Հերակլեսին:

Փյունիկյան առևտրական քաղաքների հարստությունը մեծ նախադրյալներ էր ապահովում մեծաշուք պաշտամունքի ստեղծման համար: Դա իրականացվում էր բազմաքանակ քրմության կողմից: Տաճարները սովորաբար տեղակայվում էին հրապարակի կենտրոնում՝ փռված բաց երկնքի տակ: Ըստ հավատքի՝ այստեղի կռատանը կամ բնակվում էր աստված, կամ էլ գտնվում էր սրբազան քարը՝ «բեթիլը» (բեթ-էլ՝ «աստծո տուն»): Տաճարում էին պահվում սրբազան տեքստերը, որոնք հանրության առջև ընթերցվում էին կրոնական տոնակատարությունների ժամանակ: Տաճարի նախադուռը բաժանում էր երկրային և աստվածային աշխարհները: Փյունիկացիները ևս իրենց աստվածներին երկրպագում էին աղոթքների, օրհներգերի, զոհաբերությունների, շքերթերի և ուխտագնացությունների ձևով: Յուրաքանչյուր տաճար ուներ տոնախմբությունների իր ժամանակը:

Զոհաբերվող կենդանիներից էին եզը, կովը, այծը, ոչխարը և գառը: Անմաքուր կենդանիներից էր խոզը: Փյունիկիայում, ինչը բնորոշ էր նաև Պաղեստինին ու Սիրիային, երկար ժամանակ պահպանվում էր և մարդկանց զոհաբերության սովորույթը: Ընդ որում՝ հաճախ զոհաբերում էին երեխաներին, մասնավորապես առաջնեկներին: Մարդկային զոհաբերություններն իրականացվում էին հատկապես երկրին սպառնացող վտանգների ժամանակ:

Բոլոր արարողությունների ժամանակ հոգևորականությունը հանդես էր գալիս մեծ քանակությամբ: Նրանք կրում էին ավանդական ճերմակ քաթանե կամ բամբակյա հագուստ, գլխներին՝ կոշտ գլխարկ կամ թասակ: Ոմանց պարտականությունն էր կենդանու զոհաբերումը, մի մասինը՝ փառաբանությունը, մյուս մասինը՝ ամաններով խնկարկման կրակը բերելը, մի մասինն էլ՝ զոհասեղանի հսկումը: Յուրաքանչյուր տաճար ուներ իր գերագույն քուրմը, ով հազնում էր մանուշակագույն հագուստ և կրում ոսկե թագ: Նա այդ պաշտոնին մնում էր միայն մեկ տարի, որից հետո կրկին տեղի էին ունենում ընտրություններ:

Փյունիկացիներին հատուկ էր ընտրողական աշխարհայացքը: Նրանք գտնում էին, որ աստվածների և երկրային աշխարհների միջև, այդուամենայնիվ, յուրահատուկ կապ գոյություն ունի, որի կարևոր օղակը մահացածներն են: Արդյունքում անդրշիրիմյան կյանքի հանդեպ վախը հատուկ չէր փյունիկացիներին: Այս-

պես՝ փյունիկյան կրոնական ծիսակարգի մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ուներ հուղարկավորության ծեսը: Փյունիկիայում ընդունված էր հանգուցյալներին հուղարկավորելը, այլ ոչ թե զմռսելը: Մինչ հուղարկավորությունը հանգուցյալի մարմինը լողացնում էին, շփում անուշահոտությամբ, հազցնում լավագույն հագուստները և զարդարում թանկարժեք իրերով: Հանգուցյալին հուղարկավորում էին քարանձավներում, ժայռի մեջ փորված քարե գերեզմաններում կամ հատուկ փորված ջրհորներում: Դրանց խորությունն անցնում էր վեց մետրից: Իրենց արքաների համար փյունիկացիները կառուցում էին ստորգետնյա դամբարաններ: Արքայի մարմինը դրվում էր քարատապանի (սարկոֆագ) մեջ:

Ք. ա. I հազարամյակից շրջանառության մեջ են մտնում մարդանման քարատապանները, որոնք ունեին եգիպտական ծագում: Փյունիկացիների պատկերացմամբ մարդն ունի երկու հոգի. մեկը բուսական է, իսկ մյուսը՝ շնչառական: Մահվանից հետո մարդու բուսական հոգին մնում է գերեզմանում և ենթարկվում բոլոր այն պահանջներին, որոնք ուներ կյանքի օրոք (սննդի, խմիչքի, լույսի և այլնի): Բայց ավելի շատ նա հանգստի կարիք էր զգում: Ուստի անհրաժեշտ էր ամեն ինչ անել՝ պահպանելու համար հանգուցյալի հանգիստը: Հոգու այս մասը ստորգետնյա աստծո ենթակայության ներքո էր: Շնչառական հոգին երկնային կամարի և վերին օվկիանի միջով մոգական նավով ուղևորվում էր աստվածների թագավորություն: Այստեղ նա էշմունի օգնությամբ բուժվում էր երկրային կյանքի բոլոր դժբախտություններից, ախտերից ու չարություններից: Նշանավոր մարդկանց, հատկապես արքաների հոգիներն անդրաշխարհում դառնում էին առանձնահատուկ (ռեֆաիմ) և միավորում էին կենաց աշխարհը մահվան աշխարհին:

Փյունիկյան կրոնը պահպանվեց մի քանի հարյուրամյակ: Դա վերջնականապես անհետացավ քրիստոնեության, իսկ որոշ տեղերում էլ՝ իսլամի հաղթանակից հետո:

Գիրը, գրականությունը և գիտությունը: Փյունիկյան մշակույթի ամենախոշոր նվաճումը այբբենական գրության հայտնագործությունն էր, որը եգիպտական հայտնագործության արդյունական ամփոփումն էր: Դեռ Տակիտոսն էր պնդում, թե այբուբենի գյուտը պատկանում է եգիպտացիներին, իսկ փյունիկացիները պարզապես փոխառել են նրանցից: Իսկ հունական դիցաբանությունից մեզ հայտնի է, որ գրի հնարողները Հունաստանում համարվել են փյունիկացիները: Դա կապված է ծովագնաց Կադմոսի հետ, ով գիրը բե-

րեց Հելադա և այդտեղ մեծարվում էր իբրև կիսաստված: Իսկ Շամ-պոլեոնի կողմից եգիպտական հիերոգլիֆների վերծանումից հետո արդեն առաջ քաշվեց եգիպտական գրից փյունիկյան գրի ծագման վարկածը: Եգիպտացիները Հիքսոսների ժամանակ մոտեցել էին այբուբենի հայտնագործության սահմանին՝ ստեղծելով 26 այբբենական նշաններ: Բայց Հիքսոսների՝ Եգիպտոսից վտարվելուց հետո դա մնաց ստվերում, ինչը արդեն հանձինս փյունիկացիների՝ կյանքի կկոչվի: Փյունիկյան այբուբենը թերևս սերվում էր եգիպտական և բաբելական դպրությունների այբբենական տարրերից: Այն է՝ եգիպտացիներից փոխ են առել գրի հնչյունային համակարգը, իսկ բաբելացիներից՝ գծերի ուղղությունը: Արդյունքում ի հայտ է գալիս զուտ հնչյունական գիրը, որը չի պահանջում ո՛չ գաղափարագրեր, ո՛չ որոշիչներ, ո՛չ էլ որևէ լրացում: Յուրաքանչյուր հնչյուն հաղորդվում է մեկ տառով: Այն, ինչին անկարելի էր հասնել հիերոգլիֆների կամ սեպագրերի օգնությամբ, այժմ կարելի էր իրականացնել ընդամենը 22 նշանների համադրությամբ: Փյունիկյան գիրը հիմք դարձավ հետագա ժամանակների շատ դպրությունների այբբենական համակարգերի համար:

Փյունիկյան գրական նմուշներից մեզ ոչինչ չի հասել: Հիմնական պատճառն այն է, որ նրանք իրենց գրությունները կատարել են պապիրուսների վրա, որոնք ժամանակի ընթացքում քայքայվել ու ոչնչացել են: Սակայն այս բացը ևս լրացվում է Ուգարիթյան տեքստերի հիման վրա: Աստվածների և հերոսների մասին ուգարիթյան առասպելները բաժանվում են երեք շրջափուլերի: Ամենամեծը վերաբերում է Բաալ աստծո սխրանքներին ու արկածներին, ինչպես և պանթեոնի մյուս աստվածների հետ ունեցած նրա փոխհարաբերություններին: Երկրորդ շրջափուլի թեման Խուբուրի արքա Կերետի մասին վիպական պոեմն է: Երրորդ շրջափուլը Քանանի առասպելական արքա Դանելի որդի Աքատի մասին է: Դրանք ոչ այդքան կրոնական, որքան աշխարհիկ տեքստեր են: Որոշ վերապահումներով գրական ժանրին կարելի է վերագրել գերեզմանների վրա արված գրություններից շատերը: Դրանք, ավելի ուշ ժամանակներում ընդարձակվելով, մոտենում էին գրական ստեղծագործական բնույթին:

Մյուս կողմից՝ վկայություններ կան Փյունիկիայում ժամանակագրական կամ պատմագրական տեքստերի գոյության մասին: Մասնավորապես հիշատակվում է Սինհունյաթոնն՝ իր «Պատմություն» աշխատությամբ: Այս մասին գիտենք ուշ անտիկ հեղինակներից, իսկ աշխատությունից մեզ հասել են միայն հատվածներ՝ այլոց մեջ-

բերումներով: Ըստ վկայությունների՝ Սինհունյաթոնը հավաքել էր Փյունիկիայի մասին բոլոր պատմությունները՝ Տրոյական պատերազմներից սկսած մինչև Ք. ա. XIII դարի կեսերը: Միայն ուգարիթյան տեքստերի հայտնագործությունից հետո պարզ դարձավ, որ, իրոք, Ք. ա. XII կամ XI դարերում Բեյրութում ապրել է Սինհունյաթոն անունով փյունիկացին, ով շարադրել է փյունիկացիների հավատալիքներն ու նրանց պատմության հիմնական շրջափուլերը: Փիլոն Բիբլոսցին նրա մասին այսպես է արտահայտվել. «Նա մեծ գիտության և փոթաճանության մարդ էր, ով ցանկանում էր իմանալ ամենայն ինչի սկիզբը, որից ծագել է ամենը»: Նույն Փիլոն Բիբլոսցու մասին ևս քիչ տեղեկություններ ունենք: Հայտնի է, որ գրել է հունարենով: Իր 10-հատորանոց աշխատության բաղկացուցիչներից է և «Փյունիկիայի պատմությունը», որի հիմքում ընկած է Սինհունյաթոնի աշխատությունը: Դրանցից մեզ հասել են միայն առաջին հատորից արված մեջբերումները:

Ավելի քիչ բան է հայտնի մինչհելլենիստական դարաշրջանի փյունիկացի մեկ այլ հեղինակի՝ Մոխի կամ Մալխի մասին: Նա ևս գրել է Փյունիկիայի պատմությունը՝ նախ շարադրելով աշխարհի ստեղծման սիդոնյան տարբերակը, ապա՝ աստվածների մասին և վերջում կանգ առել երկրային իրադարձությունների նկարագրման վրա: Ըստ Ստրաբոնի՝ նա ապրել է Տրոյական պատերազմների ժամանակ:

Փյունիկացիներն ունեցել են նաև ընդգրկուն ու տարաբնույթ իմաստասիրական աշխատություններ: Դիոգենես Լաերտցին հիշատակում է մի քանի փյունիկացի հեղինակների: Դրանցից էր ստոական Բոեֆը՝ «Ճակատագրի մասին» և «Բնության մասին» գրքերի հեղինակը: Մյուսը «Աշխարհի մասին» գրքի հեղինակ Անտիպատրոս Տյուրոսցին էր, ով ողջ աշխարհը համարում էր կենդանի գոյություն: Փյունիկացի էր և Կիտիոնում (Կիպրոս կղզի) ծնված՝ ստոականության հիմնադիր Զենոնը (Ք. ա. 336–264):

Փյունիկիայում ծնված բանաստեղծներից էր Անտիպատրոս Սիդոնցին (Ք. ա. 170–100), ով գրում էր հունարենով: Պահպանվել են նրա ստեղծագործություններից գրեթե հարյուրի հասնող էպիգրամներ: Նա համարվում է հույն բանաստեղծների «փյունիկյան դպրոցի» հիմնադիրը: Այդ դպրոցի ներկայացուցիչներից էին Մելեագրան և Փիլոդեման (Ք. ա. I դար):

Փյունիկիայում խիստ զարգացած էին աստղագիտությունն ու աշխարհագրությունը: Փյունիկացի նավագնացներն առաջիններից էին,

որ նավարկության ժամանակ կարողանում էին օգտվել երկնային լուսատուների ընձեռած հնարավորությունից (Հյուսիսային աստղ) և կողմնորոշվել բաց ծովում: Պատահական չէ, որ Թալես Միլեթացին (Ք. ա. 624–547 թթ.) ծագումով փյունիկացի էր (ուշագրավ է, որ նա գոյություն ունեցող ամեն ինչի առաջնահիմքը համարում էր ջուրը՝ Փյունիկիայի քաղաքակրթական խորհրդանիշը): Իսկ աշխարհագրության զարգացման մակարդակի մասին վառ վկայություններից են Համիլկոնի և Հաննոնի ծովային ճանապարհորդությունները:

Արվեստը: Փյունիկյան արվեստագետները, կիրարկելով օտարերկրյա արվեստի մոտիվներն ու դիպաշարները, մասնավորապես եգիպտական, խեթախուռիական և բաբելական, դրանց զուգահեռ ստեղծել են և իրենց արվեստը: Հին աշխարհում հատկապես բարձր էր գնահատվում փյունիկյան կիրառական արվեստը:

Փյունիկյան ճարտարապետության մեջ յուրօրինակ կերպով համադրվել են եգիպտական և խեթական շինարվեստները: Ամենահին տաճարները Ք. ա. III հազարամյակից են: Ք. ա. II հազարամյակի սկզբին է պատկանում Բիբլոսի, այսպես կոչված, «կոթողների տաճարը»՝ հատակագծում անկանոն, առանց ծածկի, կենտրոնում անմշակ, միակտուր քարե կոթողներով շինությունը: Ք. ա. II հազարամյակի II կեսի – I հազարամյակի ճարտարապետությանը բնորոշ էին «բիթ–հիլանի» կամ «բեթ–էլի» տիպի շինությունները: Ք. ա. I հազարամյակի վերջին Փյունիկիայի արևմտյան Միջերկրածովքի գաղութներում սկսել են կառուցել հելլենիստական տիպի տաճարներ, սրբարաններ՝ ներսում արձաններով, հատակագծում ուղղանկյուն, ճակտոններով ոչ մեծ կառույցներ:

Փյունիկիայի քաղաքներին բնորոշ էին վերին ոչ մեծ պատուհաններով բազմահարկ տները, աշտարակներով, ատամնավոր հզոր պարիսպները (Տյուրոսի պատկերը Ք. ա. IX–VII դդ. ասորեստանյան հարթաքանդակներում): Մի քանի շարք ամրություններով (ներկառուցված տնտեսական շինություններով և տաճարներով) քաղաքը ոչ հազվադեպ ունեցել է մի քանի նավահանգիստ (Կարթագենը, Ք. ա. IX–II դդ.):

Մեծ հռչակ են վայելել փյունիկացի վարպետների զարդարական կերտվածքները՝ բազմագույն բրդե գործվածքները, ապակե անոթներն ու զարդերը: Փյունիկիայի խեցեգործությունը կրել է Կիպրոսի և կրետե–միքենյան մշակույթի ազդեցությունը և իր հերթին Ք. ա. I հազարամյակում ազդել է Հունաստանի արխայիկ դարաշրջանի արվեստի վրա:

Փյունիկիայի վարպետները բարձր վիրտուոզության են հասել ոսկերչության ասպարեզում և արձանիկներ պատրաստելու գործում: Եզակի է Աբիրամ արքայի քարատապանը, որը հարթաքանդակված է պալատական կյանքի պատկերներով և առյուծների կերպարանքներով:

Փյունիկիայի արևմտյան գաղութներում Ք. ա. I հազարամյակում կազմավորվել է «հունա-պունիկյան» ինքնատիպ ոճը, որը խարսխված է ինչպես փյունիկյան, այնպես էլ հունական ավանդույթների վրա (թրճակավե արձանիկներ ու դիմակներ, մահարձաններ, փորագրված սրբազան տեսարաններով տապարներ, քանդակներ):

Հին ժամանակներից սկսած՝ փյունիկացիներին են վերագրում նաև զանազան գյուտեր, ինչպես, օրինակ՝ կարմիր ներկի և ապակի պատրաստելու տեխնիկան: Փյունիկացիների կողմից արտադրված և տարածած ապակին գունավորվում էր հարուստ գույներով: Գունային այդ բազմազանությունը պայմանավորված էր սովորույթներով: Գտնվել են առտնին կյանքի համար նախատեսված գավաթներ, սրվակներ, անոթներ, իսկ շքեղության համար՝ նրբակերտ ապակյա ուլունքներ ու մանյակներ:

Ամփոփում

Ք. ա. IV հազարամյակի վերջերից և III հազարամյակում Միջերկրածովքի արևելյան առափնյա շրջաններում ձևավորվել էր բազմաթիվ քաղաք-պետությունների ցանց: Հարդյունս ձևավորվում է «գետային աշխարհագրական քաղաքակրթությունից» տարբեր փյունիկյան «ծովային քաղաքակրթությունը»: Շուտով Արևելյան Միջերկրածովքը մարդկության պատմության մեջ դառնում է առևտրական ու մշակութային կապերի և փոխազդեցությունների առաջին յուրօրինակ հաղորդակցական կենտրոնը:

Բնական անբարենպաստ պայմանների արդյունքում փյունիկացիների համար գոյատևելու գրավականը դառնում է առևտուրը, որը և որոշարկում է նրանց համակեցության առանձնահատուկ ոճն ու կերպը: Այսպիսով՝ փյունիկացիների կյանքում մեծ դեր է սկսում խաղալ ծովը: Եվ փյունիկացիները արդեն Ք. ա. I հազարամյակում իրականացնում են հաղորդակցական առաջին ճեղքումը: Ծովը և նավը դառնում են փյունիկյան քաղաքակրթության ցուցիչը:

Մեկ այլ կարևոր առանձնահատկություն էր Փյունիկիայի քաղաք-պետությունների՝ նոր գաղութների կազմավորման և նոր շահույթների ձեռքբերման նախաձեռնությունը: Արդյունքում Միջերկ-

րածովյան ավազանը ծածկվում է փյունիկյան գաղութներով, որոնք կարգաբերում էին տարածաշրջանի հնարավորությունները՝ հաջողությամբ զուգակցելով տնտեսական և քաղաքական հիմնախնդիրների լուծումները: Գաղութային համակարգի շնորհիվ մշակութային-քաղաքակրթական փոխհարաբերությունները դառնում են ավելի ինտենսիվ և փոխլրացնող: Հանգամանք, որը տեղիք է տալիս փյունիկյան քաղաքակրթությունը բնորոշելու իբրև «սփռման քաղաքակրթություն»:

Փյունիկյան քաղաքակրթության խոշորագույն նվաճումն էր հնչյունագրային համակարգի հայտնագործումն ու կիրարկումը: Քաղաքակրթական իմաստով դա համամարդկային նշանակություն ունեցավ՝ վերակառուցելով ոչ միայն մարդկային մտածողությունը, այլև նոր կարողունակությունների հեռանկար բացելով: Հնչյունագրային համակարգի շնորհիվ է, որ շուտով կրթությունը ներփակ կաստայական մենաշնորհից ձերբազատվում և մեծ տարածում է ձեռք բերում:

Մեկ այլ առանձնահատկություն էր այն, որ Փյունիկիայի նյութական մշակույթը ավելի շատ լծորդվում էր առևտրի, քան թե երկրագործության հետ: Նրանց է պատկանում ապակու և կարմիր ներկի գյուտը՝ այս գործում գերազանցելով Հին Եգիպտոսին, Շումերին և Բաբելոնին: Արդյունքում հայտնի է դառնում և քաղաքակրթության կազմավորման մեկ այլ՝ առևտրատնտեսական գործոնի կարևորությունը՝ ի տարբերություն երկրագործական և անասնապահական գործոնների:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **А. В. Волков**, Загадки Финикии, М., Вече, 2004.
2. **Дж. Грей**, Хананейцы, М., 2003.
3. Мифы и легенды Финикии, URL: / <http://hworld.by.ru/myth/phoenica/phoenica.myth.html> (22.02.2010).
4. **Б. А. Тураев**, История Древнего Востока, т. 2, под редакцией Струве В. В. и Снегирева И. Л. – Ленинград: Социально-экономическое, 1935, URL: / <http://historik.ru/books/item/f00/s00/z0000039/st001.shtml> (23.05.2010).
5. **Б. Тураев**, Финикия, URL: / <http://www.brocgaus.ru/text/104/896.htm> (22.02.2010).
6. **Д. Харден**, Финикийцы. Основатели Карфагена, М.: Центрполиграф, 2004.
7. **Ю. Б. Циркин**, Карфаген и его культура, М., Наука, 1986.
8. **Ю. Б. Циркин**, От Ханаана до Карфагена; М, «Издательство Астрель», 2001.
9. **И. Ш. Шифман**, Угаритско-Финикийская литература, История всемирной литературы, т. 1, М., 1983, с. 130–137.
10. **И. Ш. Шифман**, Карфаген. / Сост. и автор вступ. ст. И. Р. Тантлевский. СПб, Издательство СПб. 2006.

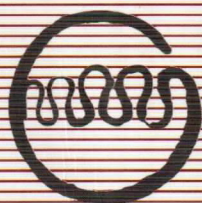
11. **И. Ш. Шифман**, Финикийские мореходы. (Серия "По следам исчезнувших культур Востока"), М., Наука. 1965.
12. **F. Braudel**, Grammaire des civilisations, Paris, Arthaud, 1987.
13. **R. J. Clifford**, Phoenician Religion, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 279 (Aug., 1990), pp. 55-64.
14. **G. M. A. Rawlinson**, History of Phoenicia, Longmans, Green, and Co., 1889, URL: / [http: //www.gutenberg.org/dirs/2/3/3/2331/2331-h/2331-h.htm](http://www.gutenberg.org/dirs/2/3/3/2331/2331-h/2331-h.htm) (22.02.2010).
15. **A. Toynbee**, A Study of History, URL: // [http: //nobsword.blogspot.com/1993-10-17-nobsword-archive.html](http://nobsword.blogspot.com/1993-10-17-nobsword-archive.html) (22.02.2010).

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

— *Տարեգիրք* —

PROBLEMS OF HISTORY
Annual

2